

К. Л. Хазанава (Гомель)

## ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ З КАМПАНЕНТАМ *ГАЛАВА* Ў ГАВОРКАХ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ

Дыялектны слоўнік беларускай мовы захаваў шматвяковую народную спадчыну, духоўны вопыт шматлікіх пакаленняў нашых продкаў. Працягваючы заставацца незасыхальнай крыніцай папаўнення лексікі літаратурнай мовы, беларускія гаворкі ўяўляюць сабой таксама бясцэнную фразеалагічную скарбонку. Сваё пачэснае месца ў насычэнні літаратурнай мовы лексікай і фразеалогіяй займаюць гаворкі Гомельшчыны. На жаль, не ўся дыялектная лексіка Гомельшчыны яшчэ сабрана, належным чынам зафіксавана і адлюстравана ў друкаваных крыніцах. Праца па зборы дыялектнага матэрыялу працягваецца дзякуючы намаганням выкладчыкаў, супрацоўнікаў і студэнтаў філалагічнага факультэта УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны”, і ў першую чаргу калектыва кафедры беларускай мовы, які ўжо не адзін год плённа працуе над захаваннем моўнай спадчыны рэгіёна.

Але нават ужо выдадзеныя матэрыялы, лексіка і фразеалогія, сабраныя ў разнастайных слоўніках гаворак Гомельшчыны маюць цікавы матэрыял для даследавання фразеалагічнага багацця Гомельскага рэгіёна. Звернемся да дыялектнага моўнага матэрыялу, зафіксаванага ў “Дыялектным слоўніку Лоеўшчыны” Т. С. Янковай [1].

Звяртаюць на сябе ўвагу фразеалагічныя адзінкі, якія ўтрымліваюць у сваім складзе анатамічную лексіку.

Безумоўна, пачаць неабходна з фразем з кампанентам *галава*. Орган для жыццядзейнасці чалавека вельмі неабходны. Галава з усімі яе органамі, часткамі і частачкамі вядзе чалавека па жыцці.

Сама лексема *галава* мае старажытнае паходжанне. Слова ўзнікла яшчэ ў праславянскім моўным адзінстве і развілося ад старажытнага кораня \**golv-*. Ва ўсходніх славян у такіх спалучэннях узнікала поўнагалоссе: *голова* (у рускай і ўкраінскай мовах), *галава* (у беларускай мове пад уплывам аканья). Гэтае найменне з фанетычнымі зменамі сустракаем у адносінах да таго самага чалавечага органа і ў іншых славянскіх мовах: у паўднёвых славян пасля развіцця няпоўнагалоснага спалучэння ўзнікла форма *глава́* (балгарская, стараславянская мовы), *hlava* (чэшская, славацкая мовы), у заходніх славян таксама развілася няпоўнагалосная форма, але праславянскі галосны \**o* не падоўжыўся да [a]: *głowa* (польская мова).

Лексема *галава* на Лоеўшчыне ўжываецца ў двух значэннях:

*галава* ж. 1 Галава. *Галава́ мая крэпка баліць*. 2 Кола на навойцы. *Вельмі вісокая галава́ у нашай навойцы* [1, с. 79].

Першае з гэтых значэнняў супадае з адным са значэнняў літаратурнага адпаведніка і з’яўляецца асноўным у семантыцы лексемы. Гаворкі ўтрымліваюць і адметныя ўтварэнні ад слова *галава*:

*галав́атар* м. Завадатар. *Толік у іх галав́атар да такі урэдыны хлопец* [1, с. 79];

*галав́аты* прым. Разумны, кемлівы. *Е і девачкі галав́атые, а у ее хлопец; Галав́аты хлопец расце у Адаркі* [1, с. 79].

І назоўнік *галав́атар*, і прыметнік *галав́аты* ўжываюцца ў адносінах да асобы. Выкарыстанне гэтых лексем заснавана на метафарызацыі. У вобразную аснову найменняў закладзены семантычны перанос *галава – розум*.

Метафарычная трансфармацыя асноўнага, першаснага, значэння слова *галава* ‘верхняя частка цела чалавека і жывёл’ стала таксама падставай для ўзнікнення шматлікіх устойлівых выказаў з кампанентам *галава*. Перш за ўсё выдзяляюцца фразеалагічныя выразы, якія этымалагічна з’яўляюцца сцёртай дзеяслоўнай метафарай і заснаваны, як і пазначаныя вышэй вытворныя ад *галава* назоўнік і прыметнік, на пераносе паняццяў *галава – розум – думка*:

*галав́у ламіць* ‘думаць шмат над чым-небудзь’: *Чо ты седіш, ѓолаву ломіш? Пабачыш, усё будзе добра* [1, с. 79];

*пусціць на галав́е* ‘падумаць’: *От пусці на сваёй галав́е да разберыся толкам, тады і гавары* [1, с. 79];

*у галав́у стукнуць* ‘з’явіцца ў думках’: *І што ему у ѓолаву стукнула паехаць у Карэлію? Багата грошай захацеў* [1, с. 79].

У рускай мове на падобнай вобразнай аснове таксама заснавана некалькі фразеалагічных выказаў: *выбросить из головы* ‘перастаць думаць аб чым-небудзь’; *голова идёт кругом* (у кого) ‘не ведаць, як паступіць’; *не выходит из головы* (у кого) ‘не магчы забыць што-небудзь’; *ломать голову* ‘вырашаць цяжкае пытанне, шмат думаць, імкнуцца зразумець што-небудзь’; *с головой* ‘пра разумнага чалавека’ [2, с. 42]. Заўважым, што семы ‘думаць, разумець’ адзначаюцца ў польскіх выказах *co w głowie, to w mowie* ‘гаварыць тое, што думаеш’ [3, с. 22], і ў чэшскіх фразеалагізмах *postaviti si hlavu* ‘адстойваць уласную думку’, *počítati z hlavu* ‘падлічваць у галаве’ [4, с. 178].

Разам з тым адзначаюцца фраземы, якія абыгрываюць месца знаходжання галавы як органа чалавечага цела адносна іншых органаў:

*на галав́е* ‘пад началом’: *Вялікае хадзяства на галав́е* [1, с. 79].

Па семантычных параметрах гэтая фразеалагічная адзінка блізкая да наймення *галав́атар*. Такая метафарызацыя слова *галава* часта сустракаецца ва ўсходнеславянскіх мовах. Ва ўкраінскай мове такі вобраз трывала ўвайшоў у семантыку назоўніка *галава* ў значэнні ‘кіраўнік установы, арганізацыі’ (у беларускай мове – *старшыня*), ‘аўтарытэтная асоба, галоўны ў якой-небудзь справе’ [5, с. 132].

Наступны фразеалагізм адлюстравіў у скарбніцы народнай мовы некаторыя адметнасці чалавечай постаці:

*ѓолаву задраць* ‘заганарыцца’: *У гораде неделю набуде, а ѓолаву задерэ, што не падыходь к ёй* [1, с. 79].

А іншы фразеалагізм зафіксаваў уражанні чалавека ад пачуцця галаўнога болю. Асобы, што пакутуюць на мігрэнь, згадзяцца, што выраз, захаваны гаворкамі Гомельшчыны, з'яўляецца вельмі трапнай назвай адпаведнага стану:

*галаві трашчыць* 'пра боль у галаве': *Вочы не падніму, так галаві трашчыць. Іхня галаві усе трашчыць, што ім ад мене трэба* [1, с. 360].

Аб важнасці галавы ў жыцці чалавека яшчэ раз нагадвае і фразеалагізм *на ўсю галаву* 'вельмі моцна': *Деўкі як завішчаць, дак на ўсю гóлаву* [1, с. 79];

Указаныя фразеалагізмы сведчаць аб значнай колькасці (звесткі па колькасці прыводзяцца ў табліцы) і семантычнай разнастайнасці фразеалагізмаў з кампанентам *галава* ў гаворках Гомельскай вобласці. Неабходна адзначыць акцэнталагічнае вар'іраванне назоўніка ў складзе фразеалагізмаў у форме вінавальнага склону адзіночнага ліку: *галаву́* і *гóлаву*. Ілюстрацыйныя прыклады паказваюць тэндэнцыю да націску на аснове. Хутчэй за ўсё такое адхіленне ад літаратурнай мовы тлумачыцца ўплывам памежных з Гомельскай вобласцю рускіх гаворак і сведчыць пра наяўны ў звычайным маўленні беларусаў руска-беларускі білінгвізм. Прыгадаем, што арфаэпічнай нормай рускай літаратурнай мовы з'яўляецца форма вінавальнага склону адзіночнага ліку назоўніка *галава* з націскам на аснове: *поднять гóлову*.

Уплыў рускай мовы паспрыяў і ўжыванню ў Гомельскіх гаворках наймення *вісо́к*: *вісо́к* м. Скронь. *Усе валасы чорныя, а віскі ўжэ даўно пасівелі* [1, с. 67].

На старажытнасць лексемы *високъ* указвае яе фіксацыя ў знакамітым слоўніку вядомага расійскага этнографа, лінгвіста і дыялектолага У. Даля: *високъ* м. 'бакавая частка галавы, чэрапа, паміж вуха і лба', 'валасы над гэтым месцам, паміж вухам і лбом' [6, с. 207]. Другое значэнне, і з'явілася асновай для ўзнікнення ўстойлівага выразу *віскі рваць* 'бедаваць': *Аддалі замуж у Западную, а цепер віскі рвуць* [1, с. 67]. У гэтым спалучэнні выразна прасочваецца сувязь з фразеалагічным выразам рускай мовы *волосы рвать* 'моцна перажываць, пакутаваць'.

Унутраныя органы галавы як найважнейшага для асобы чалавечага органа маюць уласныя назвы. Для назвы органа мыслення чалавека і рэчыва ў галаве маюцца фанетычныя варыянты:

*мазкі* мн. Мазгі. *Што у цебе мазкі навасыхалі ці што. І мазкі ему не навасыхалі, хто етые колоды сюды пазакочуваў* [1, с. 186];

*мóзкі* мн. Пыкала, пыкала і не сказала нічога, у *мозко́х* штось перавернулася [1, с. 195].

Як відаць з прыкладаў, лексемы фіксуюцца як кампаненты фразеалагічных выказаў з адметнай стылістычнай афарбоўкай і маюць адмоўную ацэначнасць: *мазкі навасыхалі, у мазко́х перавярнуцца* 'не разумець, не гаварыць нічога, не думаць'. У блізкіх семантычных і стылістычных умовах ужываецца таксама найменне *глюзд'ы*: *глюзд'ы адбіваць* 'пазбаўляць разумовых здольнасцей': *Дзіця адбівае глюзд'ы і памяць* [1, с. 85].

Разгледжаныя фразеалагічныя адзінкі з кампанентам *галава* ў гаворках Гомельскага рэгіёна сведчаць аб дастаткова частотным ужыванні ўказаных найменняў у фразеалагізмах. Фразеалагізмы з кампанентам *галава* захоўваюцца ў гаворках Гомельшчыны з глыбокай старажытнасці, як і самі лексемы. Наяўнасць фразеалагічных адзінак з гэтымі кампанентамі з'яўляецца моўнай універсаліяй, аб чым сведчаць падобныя звароты ў іншых славянскіх мовах.

Найменне *галава* ўвайшло ў склад фразеалагізмаў у форме адзіночнага ліку. (*галава́ трашчыць, галаву́ ламіць, го́лаву задраць*), назоўнікі *віскі, мазгі (глузды)* – толькі ў форме множнага ліку (*глузд'ы адбіваць, мазкі павысыхалі, у мазко́х перавярнуцца, віскі рваць*).

Паводле семантычнай спаянасці кампанентаў фразеалагізмы, у склад якіх увайшлі лексемы *вісок, галава, мазгі*, з'яўляюцца фразеалагічнымі зрашчэннямі (*віскі рваць, галаву́ ламіць*) і фразеалагічнымі адзінствамі (*го́лаву задраць, у галаву́ стукнуць*). Па граматычных паказчыках большасць указаных выразаў з'яўляецца дзеяслоўнымі фразеалагізмамі (*вочы драць галаву́ ламіць, го́лаву задраць, у мазко́х перавярнуцца*). У вобразнай аснове разгледжаныя фраземы мелі ўяўленне пра важнасць адпаведных органаў для жыцця і дзейнасці чалавека. Таму такія фразеалагізмы абазначаюць паняцці, значныя для чалавечага жыцця. Сцёртая з часам вобразная аснова ў даследаваных фразеалагічных адзінках, як правіла, лёгка выяўляецца, а ў некаторых выпадках з'яўляецца яскравай і відавочнай.

- 1 Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с. (Далей спасылкі падаюцца па гэтым выданні з указаннем у дужках старонкі).
- 2 Краткий толковый словарь русского языка / под ред. В. В. Розановой. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Рус. яз., 1988. – 255 с.
- 3 Сіеґр, Kozacze, atamanem będziesz. Польскія прыказкі і прымаўкі / склад. Р. У. Серыкаў. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008. – 145 с.
- 4 Дурново, Н. Н. Карманный чешско-русский словарь / Н. Н. Дурново. – М.: Советская энциклопедия, 1933. – 1235 с.
- 5 Лемцюгова, В. П. Украінска-беларускі слоўнік / В. П. Лемцюгова / пад рэд. акадэміка АН БССР М. В. Бірылы, докт. філал. навук, праф. А. Я. Супруна. – Мінск: Выш. школа, 1980. – 688 с.
- 6 Даль, Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / Владимир Даль. Т. 1: А – З. – М.: Русский язык, 1978. – 699 с.

## Анатацыя да артыкула К. Л. Хазанавай “Фразеалагізмы з кампанентам *галава* ў гаворках Гомельшчыны”

Фразеалагічныя адзінкі беларускіх гаворак застаюцца крыніцай папаўнення лексікі літаратурнай мовы. Прадметам даследавання артыкула сталі дыялектныя фраземы з кампанентам *галава*. Мэта даследавання – прааналізаваць лексіка-семантычную разнастайнасць фразеалагічных адзінак з кампанентам *галава* ў гаворках Гомельшчыны на матэрыяле гаворак Лоеўшчыны. Фразеалагізмы з кампанентам *галава* захоўваюцца ў гаворках Гомельшчыны з глыбокай старажытнасці, як і самі лексемы. Найменне *галава* ўвайшло ў склад фразеалагізмаў у форме адзіночнага ліку (*галава трашчыць, галаву ламіць, голаву задраць*), назоўнікі *віскі, мазгі (глузды)* – толькі ў форме множнага ліку (*глузд'ы адбіваць, мазкі павысыхалі, у мазкох перавярнуцца, віскі рваць*). Паводле семантычнай спаянасці кампанентаў фразеалагізмы, у склад якіх увайшлі лексемы *вісок, галава, мазгі*, з'яўляюцца фразеалагічнымі зрашчэннямі (*віскі рваць, галаву ламіць*) і фразеалагічнымі адзінствамі (*голаву задраць, у галаву стукнуць*). Па граматычных паказчыках большасць указаных выказаў з'яўляецца дзеяслоўнымі фразеалагізмамі (*вочы драць галаву ламіць, голаву задраць, у мазкох перавярнуцца*). У вобразнай аснове разгледжаныя фраземы мелі ўяўленне пра важнасць адпаведных органаў для жыцця і дзейнасці чалавека. Таму такія фразеалагізмы абазначаюць паняцці, значныя для чалавечага жыцця. Сцёртая з часам вобразная аснова ў даследаваных фразеалагічных адзінках, як правіла, лёгка выяўляецца, а ў некаторых выпадках з'яўляецца яскравай і відавочнай.